

Драженко Јоргић

„АЛТЕРНАТИВНА НАСТАВА“ КАО МОДЕЛ УНАПРЕЂИВАЊА УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ОБРАЗОВАЊА

1. Уобичајена високошколска настава и правци њеног унапређивања

Познато је да на територији Републике Српске институционално егзистирају високе школе као конституенте постојећих Универзитета у Српској. У високом школству наших Универзитета изводи се углавном научно-истраживачка, наставна, издавачко-публикацијска, а у неким високим школама или факултетима и још неке дјелатности специфичне само одређеним факултетима.

Наставна дјелатност је, изгледа, најдоминантније изражена у високошколским установама, док се све мање пажње посвећује научно-истраживачкој и публицистичкој дјелатности. Кроз наставни процес врши се продукција високо стручног кадра различитих усмјерења као што су природно-математичко, друштвено-хуманистичко, умјетничко, техничко-технолошко, социјално-здравствено и слично. Читав процес продукције високог стручног кадра још увијек се одликује уобичајеним облигационим формама са врло мало могућности слободе избора од стране студената. Још увијек је врло мало, или скоро никако, заступљена равноправна или приближно равноправна активна партиципација наставника, асистената и студената у препаративној, оперативној и верификативној фази високошколске наставе. Досадашња пракса показује да је настава углавном усмјерена „одозго“, односно од стране наставника и асистената, а да се врло мало алтернатива за усмјерење наставе пружа студентима. У уобичајеној високошколској настави доминирају обавезни наставни предмети и курсеви, а врло су ријетки случајеви заступљености изборних предмета. Распоред и временска динамика часова предавања и вјежби је фиксна и често неизмјењива. Још увијек доминира говорничко-слушалачка „екс – катедра“ метода предавања. Настава је често фронтално усмјерена од наставника према студентима и врло мало има могућности „уплива“ креативности студената, а да не говоримо о могућности утицаја студената на планирање, реализацију и евалуацију високошколске наставе. Оно што још посебно истиче уобичајену високошколску наставу је веома спор „увоз и примјена“ модерне савремене информатичке и аудио-визуелне образовне технологије.

Међутим, није све тако црно како изгледа. Уобичајена високошколска настава има и одређених необичних ситуација контрадикторних наведеним слабостима исте. Постоји мањи број наставника и асистената који покушавају да „продру у дубину имплицитне педагогије“ како би унаприједили уобичајену

високошколску наставу. Они се труде да, с времена на вријеме, „освјеже“ наставу са необичним ситуацијама за студенте. На овај начин настава постаје занимљивија и интересантнија, те као таква пружа студентима могућности различитих приступа поучавању, учењу и самоучењу. Све више је у пракси високошколске наставе присутан тренд активне и интерактивне наставе, гдје се све више „пребацује“ акција са наставника или асистента на студента или групу студената. Очекивања су да ће се овај тренд све више „ширити“ на нивоу цјелокупне универзитетске наставе.

У савременој педагошкој литератури и пракси универзитетског образовања на нашим просторима постоји неколико прилога који кроз теоријску интерпретацију и практичну имплементацију указују на неке могуће и тренутно реалне правце унапређивања високошколске наставе. Узимајући наставу као најбитнији феномен унапређивања универзитетског образовања поједини аутори (Бранковић, Илић, Сузић, Милијевић, Богојевић, Вилотијевић и Мандић, 2005) говоре о иновирању универзитетске наставе на релацији поучавање – учење – самоучење. Ови аутори истичу различите аспекте иновирања предавања и вјежби, и то: мултимедијски обogaћена предавања (Бранковић); експлоративно-откривачка вјежба, проблемска вјежба, диференцирана вјежба, егземпларна вјежба, израда изведбених модела, стваралачка вјежба, партнерска вјежба, групна вјежба, дебата, слагалица, вртешка, симулација, игра улога, радионичка вјежба и респонсибилна вјежба (Илић); интерактивна комуникација, ефикасна настава и структура и средства подстицања (Сузић); демократизација универзитетске наставе (Илић); конструктивизам као нова стратегија високог образовања (Богојевић); евалуација квалитета наставно-научног рада на универзитету (Вилотијевић); основни проблеми методике универзитетске наставе (Милијевић); моделовање и креирање виртуелних универзитета (Мандић); методолошке основе истраживања универзитетске наставе (Бранковић и Богојевић) као и истраживања у методици наставе – основ усавршавања наставника (Милијевић). Радови ових аутора, ипак, свједоче да постоје одређени теоријски, па чак и искуствено примјењени правци унапређивања високошколске наставе.

Поред експертски новијих и значајнијих прилога унапређивању универзитетске наставе на нашим просторима се полако „примиче“ реформа универзитетског образовања у духу болоњског процеса глобализације европских универзитета. Очекивања су да ће се промјене у организацији и начину рада универзитета, односно факултета, одразити и на промјене у високошколској настави, и то у смислу њеног унапређивања.

2. „Алтернативна настава“

Да би представили „алтернативну наставу“ као модел, а и као један од могућих праваца унапређивања универзитетског образовања за почетак је неопходно термилошки разјаснити додирна исходишта дефинисања феномена алтернативе, алтернације, алтернативног, алтернативне школе као и феномена високошколске (универзитетске) наставе.

У „Рјечнику страних ријечи и израза“ (Aleksić, 1978, стр. 35) за термин алтернативан, односно алтернативна вежу се и термини као што су **алтернатива** (лат. *alternativa*, франц. *alternative*) – избор између два једино могућа рјешења, или – или; **алтернирати** (лат. *alternare*, њем. *alternieren*) – 1. смјенити, смјењивати, замјенити, замјењивати. 2. наизмјенично наступати. и **алтернација** (лат. *alternare* – чинити што наизмјенично) 1. смјењивање, одмјењивање;... У истом рјечнику се под

појмом **алтернативан/алтернативна** подразумијева онај „који је у вези с алтернацијом, који допушта једно од два могућа рјешења“ (Исто, 1978, стр. 35).

Слична образлагања термина алтернатива налазимо и у „Педагошком лексикону“. У истом се под алтернативом подразумијева „1. избор између две могућности; 2. тежак избор; 'или - или'; 3. у логици алтернатива означава однос искључивости ('или - или'): у сложеном алтернативном суду један од два суда који га сачињавају нужно је истинит, а други нужно неистинит. Погрешно је говорити о алтернативи када је ријеч о више од две могућности“ (Педагошки лексикон, 1996, стр. 18).

У задње двије деценије све више је присутна антишколска идеја позната као **алтернативна школа** (образовање) која представља реакцију и негирање постојеће школе. Поред теоријских пројекција постоје и практична рјешења којима се настоје тражити и развијати другачији и нешколски (неформални) облици образовања (школовања). Већина постојећих алтернативних школа су приватизоване. „Приватне и алтернативне школе карактерише већа прилагођеност потребама дјецe и родитеља, те висок ниво опремљености, односно снадбјевености савременим наставним средствима. У погледу избора метода и садржаја рада потпуно су самосталне“ (Милијевић, 2003, стр. 72). Можемо примјетити да су и у настави ових школа заступљене одређене алтернативе.

Настава се некад дефинисала као „настављање“ развоја личности. И данас ово значење има своју оправданост. Она је веома сложен и комплексан процес и заврјеђује посебну пажњу када је у питању високошколски ниво образовања. Као таква подразумијева процес интеграције обиља реалних и животних активности у којима активно учествују наставници, асистенти и студенти. Универзитетска настава јединствена је по томе што се у њој обогаћује и „наставља“ развој личности, али на основу усвајања научно провјерених и верификованих програмских садржаја. Основна обиљежја по којима је препознатљива данашња универзитетска настава су:

1. доминација усменог предавања наставника,
2. слушалачка пасивизација студената,
3. формализам и једнообразни методски приступ,
4. спутаност мишљења и критике од стране студената,
5. одсуство вишесмјерне евалуације и самоевалуације наставника, асистената и студената,
6. недостатак аудио-визуелних презентација,
7. планирање и програмирање „одозго“ (од стране наставника),
8. доминација поучавања над учењем,
9. одсуство истраживачке партиципације,
10. смањена могућност „избора“, непостојање „алтернатива“ и слично.

Наравно, ово нису апсолутно једина обиљежја универзитетске наставе, али евидентно је у студентској јавности да су ова обиљежја, ипак, доминантна и примјетна. Поставља се питање: „Постоји ли могућност алтернатива у универзитетском образовању, односно може ли постојати алтернативна настава?“ „**Алтернативна настава**“ „могла би бити“ *друго или другачије* рјешење од уобичајеног образовања студената. Критички анализирајући претходне одреднице можемо истаћи да су у овој настави могућа *смјењивања* приступа реализацији програмских садржаја, и то стално у циљу избјегавања уобичајености и понављања истог. О дефиницији ове наставе не можемо говорити, јер су увијек могуће нове алтернативе наставе, она је промјењива, измјењива, није уобичајена, прилагођава се и научним схватањима, и наставницима, и студентима. У њој, прије и послје ње, могу постојати могућности *избора и измјена*. Данас је она једно, сутра нешто *друго* и

другачије. Ако наставници, асистенти и студенти нису данас задовољни наставом, сутра ће она другачије изгледати, сви ће они *заједно* сутра да је *замјене* другом, и за све њих вјероватно бољом и реалнијом наставом!

3. Алтернације наставног процеса

Прије, у току и после наставног процеса могуће је изводити алтернације, и то у смислу избора између два рјешења, избора „или – или“, смјењивања, замјењивања, наизмјеничног наступања могућих варијанти наставног рада. Посматрано са аспекта основних одредница наставног процеса најприоритетније алтернације могу се манифестовати на подручјима:

- ✚ наставних система,
- ✚ програмских садржаја,
- ✚ наставних метода,
- ✚ наставних помагала и средстава и
- ✚ облика наставног рада.

У погледу *избора или смјењивања наставних система* наставник је више него студенти у могућности да одлучује о планирању и реализацији истих. То је и оправдано, јер студенти нису информисани о специфичностима организације и функционисања наставних система. С друге стране, добро би било да, ипак, студенти практично упознају иновативне наставне системе како би касније имали могућности да у складу са својим потребама утичу на *избор или смјењивање других или другачијих* наставних система. Дакле, могуће су алтернације наставних система као што су: проблемска настава, егземпларна настава, програмирана и полупрограмирана настава, микронастава, респонсибилна настава, менторска настава и слични.

Научни садржаји су подручја на којима се такође може *другачије* приступати. У друштвено-хуманистичким наукама специфично је да има највише простора да се **програмски садржаји** допуњују *другима*, а неки чак и *замјењују*. У сваком случају, студентима треба пружити прилику да и они дају свој допринос у предлагању неких *других* садржаја који би завриједили пажњу да буду саставни дио *другачијег – алтернативног наставног програма*.

Поред уобичајене и често доминантне методе усменог излагања у наставном процесу је пожељно да наставници, асистенти и студенти кроз заједнички договор планирају и реализују *другачије наставне методе* од оне уобичајене – **алтернативне наставне методе**. Тада можемо говорити о алтернацији других наставних метода, и то: писаних радова, рада на тексту, лабораторијско-експерименталног рада, илустрација, демонстрација, разговора, пројект-метода и *других* метода.

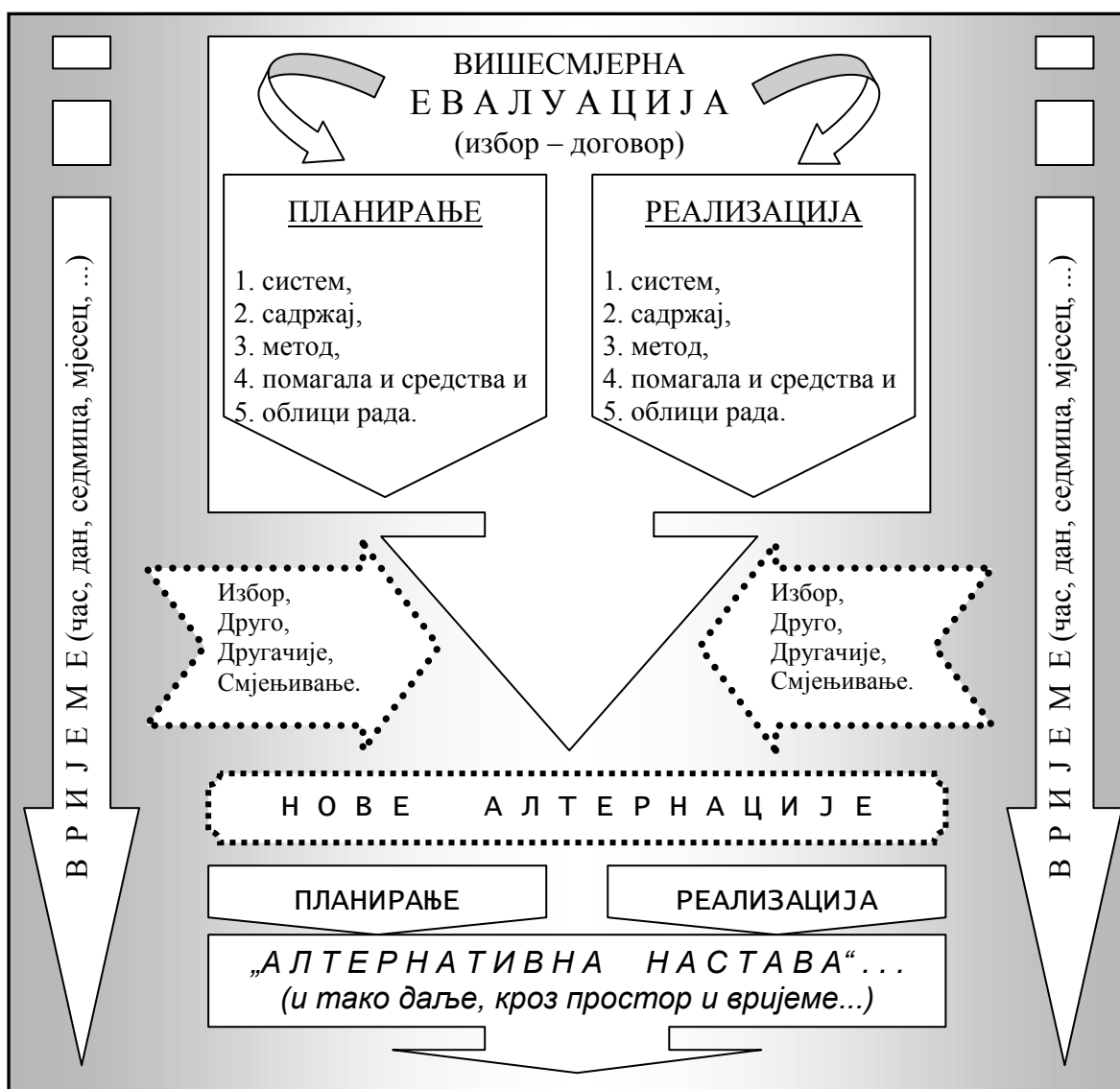
За сваку од наставних метода неопходна су и њима релевантна **наставна помагала и средства**. И овдје су могуће одређене алтернације, али све *изборе и смјењивања* примјене помагала и средстава треба разматрати у складу са реалним могућностима, односно уважавати доступну и постојећу материјално-техничку подршку која је, на жалост, од факултета до факултета различито заступљена. Од наставних помагала (техничких уређаја) на факултетима се могу у различитом обиму примјенити: компјутери и њихова пратећа опрема и програми, видео – пројектори, микрокамере, LCD – панели, епископи, графоскопи, DVD (DivX, MP3) – плејери, CD – плејери, телевизори, дигиталне камере и фотоапарати, и слични уређаји. Слична је ситуација и са наставним средствима. Могуће су одређене

алтернатије у односу на уобичајени наставников говор и запис на табли. Дакле, наставници, асистенти и студенти могу заједнички да утичу на *избор или смјењивање другачијих* наставних средстава. У ту сврху може се говорити о **алтернативним наставним средствима** као што су: скице, шеме, слике, цртежи, фотографије, графофолије, макете, модели, природни узорци, аудио-визуелни записи, реквизити и слично.

Нема досадније наставе од оне у којој наставник или асистент студентима фронтално, по неколико часова, константно „просипају сву памет овог свијета“. Овај **облик фронталног наставног рада** још увијек је доминантан на великом броју катедри. Искуствено је познато да студенти избјегавају наставу код таквих наставника/асистената који су још увијек увјерени да је изгледа „корисније покушавати знање дати него га самостално или уз помоћ других студената узети“. Фронтални облик наставног рада има своје алтернативе које могу бити резултат *избора, примјене и смјењивања* у наставном процесу. Свакако, ријеч је о алтернативама фронталног, индивидуалног, тандемског и групног облика наставног рада.

Наредном скицом упрошћено приказујемо могуће алтернатије наставног процеса:

Скица 1.: Алтернатије наставног процеса

Анализирајући приказану скицу (одозго, па надоле) учожавамо да алтернатије вршимо у цијелом наставном процесу, и у планирању, и у реализацију. У свему томе је неизоставна континуирана вишесмјерна евалуација (наставници – асистенти – студенти) планирања и реализације наставе ради избора и договора око неке *друге или другачије* наставе – „алтернативне наставе“. Како вријеме протиче „алтернативна настава“ се и даље континуирано вишесмјерно вреднује, тако да се „рађају“ нове алтернативе и, опет, нека *друга* (алтернативна) настава, и то све тако кроз простор и вријеме.

4. Новија искуства о алтернативама наставе

У задњих неколико година постојало је неколико практичних искустава којима се указивало на одређене алтернативе у образовању. На основношколском, средњешколском, па и високошколском нивоу образовања постојала су *другачија* искуства у погледу схватања организације и односа према настави. На свјетској електронској мрежи информација (internet) приступачни су такви подухвати, тако да користимо ову прилику да их презентујемо ради њихове важности за схватање и критичко анализирање „алтернативне наставе“.

Према подацима из „Службеног гласника Републике Србије“ (јули, 2001. године) „објављена је Уредба о организовању и остваривању вјерске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи... За ученике који се одлуче да не похађају вјерску наставу у школама ће, према уредби, бити организована алтернативна настава... Вјерска настава и настава алтернативног предмета уводе се у први разред основне школе и први разред средње школе почев од школске 2001/2002. године... И једни и други ученици имаће по један час недјељно вјерске односно алтернативне наставе... Наставни план и програм наставе алтернативног предмета доноси министар просвјете и спорта“ (Antić, 2001). Ово је случај „или – или“ који дозвољава ученицима избор између два понуђена наставна предмета тако да је на ученицима да се одлуче према својим интересовањима који ће предмет похађати.

На високошколском нивоу постојала су искуства у раду са малим скупинама студената или познатије као туторијали (Медицински факултет Универзитета у Мостару, 2001/2002). Наиме, тзв. туторијали су се одвијали петком, у 5 студентских група по 5 студената (тутори у туторијалима нису асистенти који су клинички инструктори: потребно је студенте изложити различитим едукацијским искуствима). Постојала је алтернативна могућност да се туторијали, уколико се студенти и тутори тако договоре, одвијају суботом. У овом случају постојале су и другачије могућности заказивања термина туторијала у односу на уобичајени термин.

На основу електронских извора постоје и свједочења (15.02.2002) о одржавању алтернативног дана наставе. „У осјечкој III гимназији у понедјељак, 11. фебруара, одржавао се тзв. алтернативни дан наставе, односно дан без класичног распореда школских часова. Ученици су током дана у двије смјене имали два одабрана предмета у два блока по три часа, а били су поштеђени нултог и седмог часа. На настави су професори могли боље упознати шта ученици желе и како желе да им се предаје одређен предмет, које су им теме привлачне и како је то кад ученик није пасиван слушач. Надаље, на настави су могли постављати питања, давати примједбе о темама из одабраних предмета. У алтернативној настави током пријеподнева ученицима су били занимљиви квизови, разне занимљивости из градива које иначе не стигну обрадити током часа, те прављење разних плаката. Од

предмета ученици су најчешће одабирали хрватски, математику (на којој је било пријављено чак 37 ученика), затим вјеронаука на којој се свира гитара и пјева, па је зато врло занимљива ученицима. Предмети привлачни ученицима били су и хемија, затим биологија на којој су анализирали своју крвну групу, географију на којој су гледали филм о вулканима, енглески и њемачки језик и сл. Идеја о седмици ренесансе те о одржаним Данима Добрише Цесарића у Гимназији, развила се из препоруке да настава постане мекшом и да ученици што активније учествују у креирању школског часа. Не требамо слушаће, већ активне учеснике у настави. Циљ је растеретити ученике, а да при том не мијењамо садржај наставе. Тежња је пронаћи модел алтернативне наставе који бисмо могли неком предложити како би се остваривао и у другим школама. Проблем је што је изборна настава у школама врло уска па се ученицима нуди само један изборни предмет. Задовољна сам како је протекла алтернативна настава, но најважније ми је да су и ученици и колеге задовољни. Надам се да ће у сљедећој наставној години бити више оваквих дана алтернативне наставе, што је заправо и у плану – каже директор Сњежана Барабаш – Сершић“ (Strbat, Balić, 2002). Овај алтернативни дан наставе је јединствен доказ да се уз помоћ ученика могу бирати и реализовати другачије наставне методе. Занимљив податак је што се могу додавати и садржаји наставе који су другачији од оних уобичајених тако да они сами по себи чине ништа друго него алтернативни наставни програм.

Постоји и податак из Суботичких Новина (број 21: 22.04.2005) у којем се истиче организација алтернативне наставе (другачијег вида предавања од оног уобичајеног у нашим школама) у неколико основних школа у Сегедину. У истом извору се истиче посјета 25 директора из суботичких основних школа неколицини основних школа у Сегедину што говори о ширини интересовања за ову наставу (Т. М., 2005).

Занимљив податак је што постоје и другачије могућности понуде литературе када је у питању нпр. литература за усмени испит из физике на високошколском нивоу. На интернету (види: <http://www.grad.hr/nastava/fizika/pitanja5.html>) је евидентиран случај у коме се поред основне и напредније литературе за усмени испит нуди још и алтернативна литература за усмени.

На веб (web) страницама хрватског Министарства науке, образовања и спорта (у оквиру форума) расправља се о могућим измјенама Закона о уџбеницима. „Расправа о измјенама Закона о уџбеницима, које ће Министарство највјероватније донијети до септембра, а како би се у складу с Хрватским националним образовним стандардом израдили нови уџбеници за 2006/2007. школску годину, на форуму се углавном вртјела око два битна проблема. Тако је већина учесника предлагала да се задржи више или најмање три алтернативна уџбеника по предмету, а с друге стране да се вијек њиховог трајања продужи на барем четири или пет година, како би један уџбеник могло искористити више дјеце“ (Cvrtila, 2005). Постојање алтернативних уџбеника по једном наставном предмету омогућује конкуренцију на тржишту уџбеника што ствара могућност избора оног уџбеника који највише обећава својим квалитетом. Сигурно ће се дуго задржати они уџбеници који задовољавају потребе и интересовања наставника, а самим тим и ученика.

У задње три године у основној школи „Станко Ракита“ из Бања Луке одржава се „Дан ученичке самоуправе“. Тај дан ученици тотално преузимају управу над школом, замјењују улоге свих радника у школи, а што је најзанимљивије држе и алтернативну наставу. Тога дана пружа се јединствена прилика да ученици у улози наставника примјењују алтернативне наставне методе и организују исту наставу кроз алтернативне облике рада а у складу са Наставним планом и програмом

основне школе. Такав дан алтернативне наставе је прилика да се и наставници упознају како се можда може другачије изводити настава.

Представљена искуства нам указују да ипак постоје одређени искораци којима се настоји унаприједити уобичајена настава. Трага се за иновативним моделима наставе који би задовољили обострана очекивања наставника и васпитаника.

5. Потребе студената и „алтернативна настава“

Школске 2004/2005. године на Одсјеку за педагогију (Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци) обавили смо са студентима III године студија микроистраживање о пожељним (*другачијим*) варијантама универзитетске наставе. Наиме, 35 студената се изјашњавало на само једно питање које се односило на то „Како студенти виде идеалну наставу?“ Циљ овог микроистраживања био је да се идентификују смјернице за будући рад који би, углавном, био у складу са **потребима студената** и реалним могућностима постојећих капацитета што се тиче материјално-техничке основе универзитетске наставе.

У наредној табели наводимо позиције одговора (са фреквенцијама) квалитативне анализе свих одговора анкетираних студената.

Табела 1.: Квалитативна анализа студентских потреба за унапређивањем наставе

„КАКО СТУДЕНТИ ВИДЕ ИДЕАЛНУ НАСТАВУ?“	(f) фреквенција одговора
Интерактивна настава	8
Примјена савремене технологије	3
Слободан избор професора	3
Примјена педагошких радионица	3
Необавезна настава	2
Интензивнија наставна комуникација (ненасилна)	2
Слободан избор предмета	1
Више рада на факултету, а мање код куће	1
Излазак на испите кад их спремимо, и више испитних рокова	1
Уважавање студената као саговорника	1
Хумор у настави	1
Дјелимично учествовање студената у избору садржаја	1
Учествовање студената у планирању рада	1
Краћа предавања	1
Одсуство репродукције на испиту	1
1 професор – 1 предмет	1
Више праксе	1
Примјена различитих варијанти предавања	1
Организовање дебата	1
Повремено ангажовање студената да држе „предавања у предавањима“	1
УКУПНО	35

Сваки коментар на ове табеларне податке упућује нас на помисао шта све можемо примјенити, а и „смјењивати“ у наставном процесу. Избор *других или другачијих* варијанти наставног рада свакако је могућ. Треба покушати, па с временом увидјети која је то слједећа алтернатива наставе.

6. „Алтернативна настава“ и унапређивање универзитетског образовања

Другачије варијанте наставног рада, а које би се смјењивале, с времена на вријеме, неопходне су и из разлога задовољавања постојећег универзитетског образовања савременим *образовним потребама* студената и њиховим *стиловима учења* који често знају бити фиксни и непромјењиви. Унапређивање универзитетског образовања би требало да иде у смјеру прилагођавања наставе образовним потребама и стиловима учења студената.

Савремени теоретичари образовања одраслих најчешће истичу да утврђивање образовних потреба одраслих треба вршити на нивоу индивидуе, групе или цијеле друштвене заједнице. Исти „су сагласни и у томе да су образовне потребе прва етапа у развоју курикулума, односно да је утврђивање образовних потреба основа за успјешност процеса планирања и програмирања образовања одраслих“ (Kulić, Despotović, 2004, str. 154). И студенти као одрасле особе би требали као активни партиципанти дати свој допринос планирању и програмирању алтернативне наставе. Њихов допринос (утврђивање образовних потреба) би се могао уважити у погледу допуне постојећих наставних програма неким новим – *другачијим* садржајима.

Једна од битних одредница универзитетске наставе је и настојање да се настава што више прилагоди стиловима учења студената. Студенти на различите начине уче. Бројне стилове учења стекли су и развили током основношколског и средњешколског образовања. Одлика многих стилова учења одраслих је да су на нивоу навика, па су као такви стабилни, фиксни и тешко измјењиви. Код оваквих стилова учења може се у алтернативној настави образовни процес усмјеравати и прилагођавати стиловима учења студената (одраслих), односно требало би настојати „да се ускладе настава и стил учења, да се развију алтернативне активности за одрасле са различитим стиловима, да се усмјере одрасли ка таквим изборима који су пригодни њиховим стиловима“ (Олјаџа, 1997, str. 167). Другачије речено, прилагођавање универзитетске наставе стиловима учења студената значи *избор, договор и смјењивање* метода поучавања и учења наставника/асистената са студентима.

*

* *

И на крају, још да нагласимо да на основу досадашњих теоријских проучавања и практичних искустава иновирања универзитетске наставе, евидентираних искустава о алтернативама наставе, као и емпиријских доказа о студентским потребама за *другачијом наставом* од уобичајене можемо „алтернативној настави“, ипак, наћи заслужено и оправдано мјесто у унапређивању универзитетског образовања. Засигурно је тачно, а и реално је очекивати, да се алтернативном наставом неће много унаприједити „технизација“ наставе. Оно што је углавном инспиративно је то да се, ипак, могу учинити хуманизацијски искораци у погледу *унапређивања међуљудских односа* на релацији наставник/асистент и студенти што може омогућити позитиван трансфер и на

унапређивање процеса стицања знања, вјештина и навика када је у питању универзитетско образовање.

Литература

1. Aleksić, R. (1978). *Rečnik stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
2. Bašić, M. (2005). Brže učenje uz računare, PC·Press – časopis za profesionalnu primenu računara (www.pcpres.co.yu), br. 111, str. 14.
3. Branković, D., Plić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Vanja Luka: Comesgrafika.
4. Бранковић, Д. и сарадници (2005). *Иновације у универзитетској настави (поучавање – учење – самоучење)*. Бања Лука: Филозофски факултет.
5. Илић, М. (1996). *Даљи развој педагогије и модернизација универзитетске наставе*. Бања Лука: "Наша школа", бр. 3-4, стр. 293-299.
6. Јоргић, Д. (2003). *Васпитни значај мултиваријантно комбиноване примјене наставних облика*. Бања Лука: „Наша школа“, бр. 1 – 2, стр. 103 – 113.
7. Kulić, R., Despotović, M. (2004). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
8. Milijević, S. (2003). *Interaktivna nastava matematike – metodika rada u osnovnoj školi*. Vanja Luka: Društvo pedagoga Republike Srpske.
9. Олјаца, М. (1997). *Andragogija – psihološke osnove učenja odraslih*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet.
10. *Педагошки лексикон*. (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
11. Поткоњак, М.Н. (2003). *XX ВЕК: НИ "ВЕК ДЕТЕТА" НИ ВЕК ПЕДАГОГИЈЕ Има наде... XXI век*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине, Бања Лука: Педагошко друштво Републике Српске.

Интернет (internet) извори

1. Antić, M. (2001). *Objavljena uredba o uvođenju veronauke Beograd (Beta)*.
Интернет адреса: <http://www.mail-archive.com/sim@antic.org/msg00547.html>, Очитано у мају 2005.
2. Cvrtila, M. (2005). Интернет адреса:
<http://www.slobodnadalmacija.hr/20050324/novosti02.asp>, Очитано у мају 2005.
3. Kirurgija II Syllabus (2001/2002). Интернет адреса:
<http://www.sve/mo.ba/med/Syllabus.html>, Очитано у мају 2005.
4. Literatura i pitanja za ispit iz fizike (2005). Интернет адреса:
<http://www.grad.hr/nastava/fizika/pitanja5.html>, Очитано у мају 2005.
5. Strbat, D., Balić, I. (2002). *Ne želimo učenike slušače, već aktivne sudionike u nastavi*.
Интернет адреса: <http://www.osijek-online.com/ezc/dom/001052.html>, Очитано у мају 2005.
6. Т. М. (2005). *Direktori subotičkih osnovnih škola u Segedinu*. Интернет адреса:
http://www.subnovine.co.yu/index.php?broj=04_21&id_zg=4, Очитано у мају 2005.